

Олександра Гандзюк
ПРИЙМЕННИКОВО-ВІДМІНКОВІ ФОРМИ
ЯК ТЕМПОРАЛЬНІ СИНТАКСЕМИ
(на матеріалі оповідань і повістей М.Коцюбинського)

Часові синтаксеми в основному виражаються прийменниково-відмінковими формами. Широким сполучувальним семантичним діапазоном наділені темпоральні форми **в+зн.в.** Вони поєднуються з назвами частин доби: *В полудне прийшла до Гната його тітка Мотря* („На віру”); *Раз в сірий вечір в столову спішно вносили світло, бо до двору прибув становий* („Дебют”); *днів тижня: В середу рано Гнат найняв підводу і одіслав Олександрі її скриню* („На віру”); *В неділю смерком, коли Гнат вніс сухого ломаччя та заходився розпалювати на вечерю, у хату не вбіг, а просто влетів десятник* („На віру”); процесів: *Злягла саме в жнива, в гарячий час, коли всі, хто вміє жати, подалися на ниву збирати на зиму хліб* („Харитя”); *днів: В будні Іван їздив на службу і повертався пізно – в обідню пору* („Дебют”); *явищ: У саму спеку, опівдні, сідаю в човен* („Дебют”); *свят: У Петрівку упали зими – і то такі тяжкі, що три дні не сходив сніг* („Тіні забутих предків”); абстрактних понять: *Можливо, що в сні він був собою, що він здатний на такий вчинок, але винна у тому вона ...* („Сон”); **в+місц.в.**, *В хвилях спочинку сідав десь оддаль, клав жовте обличчя на жовту руку, прижмурював очі і прислухався* („Persona grata”); *За часм Іван зразу, немов поснішався, підвищеним тоном почав розмову про сучасні події* („Persona grata”); **за+род. в.:** *З первовіку не було гір, лише вода ...* („Тіні забутих предків”); *З півроку сидів він на вііру з якоюсь покриткою, але за щось нагнав її* („На віру”); **на+зн. в.:** *На другий день панна Анеля не вийшла з своєї кімнати* („Дебют”); *На ніч поклали мене в кімнаті, де я родився* („Лист”); *На Святий вечір Іван був завжди в дивнім настрої* („Тіні забутих предків”); *На Маланки до маржини у загороду приходив сам Бог* („Тіні забутих предків”); **на+місц. в.:** *Одного дня, на великодньому тижні, проти нашого дому забили навіть людину* („Лист”); *На світанні козаки вступили в село* („Fata morgana”); *Рівно о пів до сьомої панна Анеля пройде через столову у кухню* („Дебют”); **при+місц. в.:** *Перш розмовляла при стрічі, а тепер перестала* („Сон”); **серед+ор. в.:** *Серед ночі мене будить якийсь гармидер, чужі голоси* („Дебют”); **посеред+род. в., о (об)+місц. в., впродовж+род. в., наприкінці+род. в., протягом+род.в., під час+род. в., одночасно з+ор. в., у процесі+род. в., під+ор.в.:** *Під вечір упився і намагався битись, та Іван і Каленик втекли, а Лазар звалився на ліжко й заснув* („Persona grata”); *Ах, як досадно, що від тої тоненької стрілки залежить, де й як ми стрінемо під десяту п'ятницю ніч: звичайно, прозаїчно, на ліжку, чи серед співу, людей і вогнищ на ярмарку у Криниці* („Як ми їздили до криниці”); *Під ранок в мені виріс план самогубства, а на столі – купа лушпиння з горіхів* („Дебют”); **по+місц. в.:** *Тепер по цілих днях лежав над берегом річки і дивився на небо* („В дорозі”); *Снав Кирило – правда, не вдень – і по ночах його мучили сні* („В дорозі”) – вказують на одночасність. Значення різночасності реалізується через форми **близько+род.в.**, „до+р.в.”, напр.: *Було ще рано, пів до восьмої* („Поєдинок”), „**за+зн. в.:** *А за кілька хвилин Лазар знов кликав* („Persona grata”); *Обійми і поцілунки, а за кілька годин я уже їхав, той „невідомий”, що ...і т. д.* („Невідомий”); *За півгодини погасне сонце, згинуть поля, світ весь, панна Анеля ...* („Дебют”); *За той час, як він покинув своє міністерство, та осівсь на селі, мужики його полюбили* („Коні не винні”); *За своє літування у полонині зазнав Іван немало пригод* („Тіні забутих предків”); **перед+ор.в.:** *Іван і Каленик втомилась носити пляшки, а він все пив і все говорив, щоб не було у хаті тихо, а сам надаремне старався згадати, що вона крикнула тоді, перед смертю?* („Persona grata”); *Вона приїхала ранішим парохомом, перед годиною, може, не більше* („На острові”); (**напередодні+род.в., проти+род. в., над+ор.в.:** *Вже над світом – змучена, змерзла і зневірена – повернула Гашица*

додому, твердо поклавши побачитись конче з Йоном та розмовитись з ним по щирості, до краю („Пе-коптьор”); **раніше (раніш) + род.в., до+род.в., по+місц.в.:** Обід подали хороший, ситний, була горілка, а по обіді – карти („Persona grata”); Цікавість Марти зросла, коли Антін, по прохідці, пройшов не в їдальню, а просто до себе („Сон”); -Тих, що будуть займатись соціалізмом або ходити по шостій до міста („Подарунок на іменнини”); **після +род.в.:** Після того випадку будили Лазаря часто („Persona grata”); Раз після того щось сталось („Persona grata”); Після того було молоко („Intermezzo”); Після матері лишилася стара скриня, дві-три дранки і латаний кожух („Fata morgana”); **опісля + род.в., по+ місц. в.,** напр.: Тяжкі часи настали в родині Івана по смерті тазди („Тіні забутих предків”); **через +зн.в., вслід за + ор.в., слідом за + ор.в., пізніше (пізніш) + род.в., між + ор. в.** Різночасність трактується як часова наступність і попередність [Мельничук, 1961: 124-194]. Більш диференційовану семантичну класифікацію часових конструкцій, на думку Гуйванюк Н.В. [Гуйванюк, 1999: 146], можна знайти у праці Іваненко З.І. [Іваненко, 1967-1969]. Дослідниця виділяє конструкції із значенням моменту часу, часової наступності, одночасності, передчасу, меж завершення дії, часової приблизності і под.

З семантичного погляду темпоральні синтаксеми поділяються на два великі значеннєві різновиди: а) такі, що мають загальне значення моменту, датування дії безвідносно до інших дій чи станів або ж у зв’язку з ними, тобто вказують на час, коли відбувається, відбувалася, відбуватиметься дія або стан; б) такі, що мають загальне значення хронологічних меж тривання дії або стану, тобто вказують на час, протягом якого відбувається, відбувалася, відбуватиметься дія або стан [Сучасна..., 1972: 218].

За Городенською К.Г. [Вихованець, Городенська, Русанівський, 1983: 208] часові відношення реалізуються адвербіальними прийменниково-відмінковими формами родового, знахідного, орудного та місцевого відмінків у межах таких найуживаніших значень: а) передування дії часовому орієнтиру : *Йому тільки хотілося перед смертю побачити Соломію* („Дорогою ціною”); б) одночасний перебіг дії щодо часового орієнтира: *В п'ятницю вдосвіта взяла Явдоха ціпок у руки та торбинку з харчами й подалась з людьми на прощу* („На віру”); в) слідування дії за часовим орієнтиром: *По сих одвідинах Остап почав думати про смерть* („Дорогою ціною”); г) часова межа початку дії: - *В п'ятницю, та ще й вдосвіта співати!* – докірливо обізвалась Настя („На віру”); д) часова межа завершення дії: *Коли поспішитися, то до вечора можна б іще постигнути туди* („Дорогою ціною”); е) приблизний часовий перебіг дії: *З півроку сидів він на віру з якоюсь покриткою, але за щось нагнав її* („На віру”); є) часовий момент реалізації дії: *Не було його на другий й на третій день* („Ціпов’яз”); ж) тривалість дії в часі: *За хвилину дві постаті злились в одну дивовижну, з чотирма руками, чотирма ногами* („На віру”).

На думку Загнітка А.П. [Загнітко, 2001: 180], темпоральні синтаксеми можуть вказувати: 1) на часову межу дії – її вихідний або кінцевий момент; 2) на момент, в який відбувається, відбувалася чи відбуватиметься дія; 3) на характеристику дії безвідносно щодо її вихідного і кінцевого перебігу.

Гуйванюк Н.В. [Гуйванюк, 1999: 146-147] виділяє такі різновиди у системі модифікаційних співвідношень темпоральних синтаксем:

1) із значенням часової попередності: „перед + ор.в.”, „до + р.в.”, напередодні + р.в.”, у переддень + р.в.”, під + зн.в.”, „над + зн.в.”, проти + р.в.”, „к + д.в.”), напр.: *К ночі все те стихало* („Дорогою ціною”);

2) із значенням часової межі: („до + р.в.”, „по + зн.в.”), напр.: *-Побачиш, до завтра, як голубки, густимуть твої діти* („На віру”);

3) із значенням часової наступності („після + р.в.”, „по + м.в.”, „слідом за + о.в.”, за + р.в.”, „через + зн.в.”, „за + зн.в.”), напр.: *По весіллі Гнат став наче спокійнішим* („На віру”);

4) із значенням початкової межі в часі („з + р.в.”, „починаючи з + р.в.”, „від + р.в.”),

напр.: *Хоч од м'ясниць, як оженився Прокіп, небагато часу минуло, але Гафійці здавалось, що Прокіп виріс і наче постарів* („Fata morgana”);

5) із значенням початкової і кінцевої межі в часі („від + р.в. + до + р.в.”, „з + р.в. + до + р.в.”, „з+р.в. + по +зн.в.”), напр.: *Цілий день – од світання до смеркання – товче собою, та все з люльки пахає, та все пахає, мов паровик...* („По людському”);

6) із значенням часу, цілком заповненого дією без вказівки на її обмеження („протягом (на протязі) +р.в.”, „упродовж +р.в.”, „через +зн.в.”), напр.: *Тому-то через деякий час, в вільні години, Йон уже з санкції батькової зазирає у чорні очі присадкуватій Домніці та носив на пальці мідяну каблучку від неї, це перше з пуг чигаючого на парубків Гіменей...* („Пе-коптьор”);

7) із значенням часу, цілком заповненого дією із вказівкою на її обмеження („за +зн.в.”, „на+зн.в.”, „в (у) +зн.в.”), напр.: *Правда, недовго нас він худобу: на зиму звелів пан узяти хлопця до двору, в поміч льокаєві* („На віру”);

8) із значенням приблизного часу, цілком заповненого дією („близько +р.в.”, „біля+р.в.”, „коло+р.в.”, „з+ р.в.”, понад +зн.в.), напр.: - *Заспала... пообідала пізно, та й подалась до вас ранковим холодком коло полудня, щоб мухи не кусали ...* („На віру”);

9) із значенням часу, не цілком заповненого дією („в (у) +зн.в.”, „в (у) + м.в.”, „під час +р.в.”, „під +зн.в.”, „при+м.в.”, „за+ р.в.”, „за+ор.в.”, „в ході +р.в.”, „у процесі +р.в.”, „з+ ор.в.”, „одночасно з +ор. в.”, „на + зн. в.”, „на + м.в.”, „о (об) +м.в.”), напр.: *Не було її і на третій день* („На віру”);

10) із значенням регулярно повторюваного часу („по+м.в.”, „за+ор.в.”, „з+ор. в.”), напр.: *За обідом мовчить, а потому іде до себе і не виходить до чаю* („Persona grata”).

Темпоральні синтаксеми виражають часові відношення між елементарними простими реченнями, вказуючи на одночасність або різночасність подій, явищ, на їх кількісно-часові вияви. Ці мовні одиниці в основному виражаються прийменниково-відмінковими формами. Часові відношення реалізуються адвербіальними прийменниково-відмінковими формами родового, знахідного, орудного та місцевого відмінків.

ЛІТЕРАТУРА:

Арутюнова Н.Д. Синтаксис //Общее языкознание. Внутренняя структура языка. – М.: Наука, 1972. – С. 259-343.

Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз). – К.: Наук. думка, 1991. – 172 с.

Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 231 с.

Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук.думка, 1992. – 222 с.

Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.

Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.

Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 220 с.

Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.

Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.

Іваненко З.І. Прийменникові конструкції часу в сучасній українській мові. – Чернівці, 1967-1969. – Ч.1. – 61 с.; Ч.2. – 69 с.

Мельничук О.С. Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові //Слов'янське мовознавство. – К., 1961. – Т.3. – С. 124-194.

Сучасна українська літературна мова. Синтаксис /За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.

Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: Підручник. – К.: Академія, 2004. – 408 с.

РЕЗЮМЕ:

У статті йдеться про функціонування прийменниково-відмінкових форм як темпоральних синтаксем. Аналізуються різновиди у системі модифікаційних відношень темпоральних синтаксем. Підкреслюється, що часові відношення реалізуються прийменниково-відмінковими формами родового, знахідного, орудного та місцевого відмінків.

SUMMARY:

It's emphasized that the forms in the accusative case are endowed with the temporal semantic units. Different types in the system of modified correlations of temporal syntaxemes are analyzed. It's underlined that tense connections are realized by prepositional cast forms of possessive, accusative, objective cases.

Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту. – Сер. «Філологія». – №7. – 2005. – С.207- 210. ISBN 966-8300-04-1